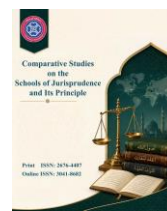

Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles

Print ISSN: 2676-4407 | Online ISSN: 3041-8682

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

Motivation and Restraint in *Maqāṣid*-Based Jurisprudence: A Comparative Study of the Views of 'Izz ibn 'Abd al-Salām and al-Shāṭibī

Raof Eslah joo¹ , Mostafa Zolfaghartalab²

1- PHD student of Shafi'i jurisprudence, Faculty of Theology, University of Tehran, Tehran: Iran.

Email: rfealahjoo1@gmail.com

2- Associate Professor, Department of Shafi'i Jurisprudence, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: zolfaghar49@ut.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 22 January 2025

Received in revised form 16 March 2025

Accepted 11 July 2025

Available online 13 July 2025

Keywords:

motivating cause (*bā'ith*);
restraining force (*wāzi*);
'Izz ibn 'Abd al-Salām; al-Shāṭibī;
fiqh al-maqāṣid;
religious motivation.

ABSTRACT

The concepts of motivating cause (*bā'ith*) and restraining force (*wāzi*) constitute two fundamental components of *maqāṣid*-based jurisprudence (*fiqh al-maqāṣid*). Their function extends beyond the realm of ethical exhortation, playing a central role in regulating human conduct and realizing the objectives of the Sharī'a. Employing a comparative and analytical approach, this study re-examines the interpretations of these two concepts advanced by 'Izz ibn 'Abd al-Salām and al-Shāṭibī. Within a socio-legal framework, 'Izz ibn 'Abd al-Salām classifies the restraining force into three categories: religious, natural, and governmental (*sulṭānī*). He maintains that the effectiveness of the system of legal obligation depends upon the synergy between internal motivations and external mechanisms of restraint. By contrast, approaching the subject from the perspective of legal theory and moral education, al-Shāṭibī emphasizes the correspondence between innate human dispositions (*fiṭra*) and the objectives of the Sharī'a. He interprets fear (*khawf*), hope (*rajā'*), and love (*maḥabba*) as manifestations of internal motivating and restraining forces, while regarding the gradualism of legislation (*iḍārruj fī al-tashrī'*) as the mechanism through which these forces are progressively cultivated within the morally responsible individual (*mukallaf*). The findings demonstrate that, despite their differing emphases—an external, socio-legal orientation in the thought of 'Izz ibn 'Abd al-Salām and an internal, educational orientation in that of al-Shāṭibī—both scholars concur on the necessity of maintaining a balance between motivational and restraining forces in order to realize the objectives of the Sharī'a. Such a balance not only ensures the attainment of benefits (*jalb al-maṣāliḥ*) and the prevention of harms (*dar' al-mafāsīd*), but also sustains the long-term effectiveness of the system of legal obligation. Furthermore, from the perspective of interdisciplinary inquiry, this study identifies a semantic convergence between the concept of motivation in modern psychology and the notions of *bā'ith* and *wāzi* in *maqāṣid* theory. The findings provide a foundation for constructive dialogue between *maqāṣid*-based jurisprudence and contemporary studies on motivational and inhibitory mechanisms in the fields of ethics and public law.

Cite this article: Eslah joo, R. and Zolfaghartalab, M. (2025). Motivation and Restraint in *Maqāṣid*-Based Jurisprudence: A Comparative Study of the Views of 'Izz ibn 'Abd al-Salām and al-Shāṭibī. *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*, 8(1), 227 -248. doi: [10.22034/MFU.2026.145360.1664](https://doi.org/10.22034/MFU.2026.145360.1664)

© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/MFU.2026.145360.1664>

Introduction

The science of *uṣūl al-fiqh* constitutes a foundational discipline in the process of deriving religious rulings, providing the principles and methodological regulations for understanding religious texts and extracting legal judgments. Nevertheless, different schools of legal theory throughout the history of Islamic jurisprudence have developed and formulated their legal-theoretical principles on the basis of distinct methodological and epistemological foundations.

Among these schools, the Ḥanafī school occupies a distinctive position. In this tradition, *uṣūl al-fiqh* is not merely a theoretical and abstract discipline; rather, it developed in close connection with subsidiary legal rulings, the practical experience of *ijtihād*, and the juristic legacy of the school's leading authorities. Consequently, understanding the Ḥanafī *uṣūlī* methodology is impossible without examining the methods through which *uṣūlī* principles were derived (*takhrīj*) and established (*ta'sīs*) within this tradition.

A defining characteristic of the Ḥanafī school is that many of its *uṣūlī* principles were derived through the inductive examination of subsidiary legal rulings and the systematic investigation of opinions transmitted from the founding authorities of the school. In this process, subsidiary legal rulings functioned as empirical and concrete data for the formulation of legal-theoretical principles. This does not imply, however, that the Ḥanafī methodology was exclusively based on the induction of subsidiary legal rulings. In addition to this approach, Ḥanafī legal theorists employed the induction of revealed legal texts, direct inference from textual evidence, the examination of the statements of the Companions, linguistic indicators, and rational proofs. The Ḥanafī *uṣūlī* methodology should therefore be understood as a multilayered and systematic approach in which legal-theoretical principles emerged within jurisprudence itself and in close association with the practice of *ijtihād*.

Method

This study employs a descriptive-analytical method with a comparative approach, based on the examination of primary maqāṣid-juristic sources, particularly *Qawā'id al-Aḥkām fī Maṣāliḥ al-Anām* by 'Izz ibn 'Abd al-Salām and *al-Muwāfaqāt* by al-Shāṭibī. The theoretical foundations and applications of the concepts of *bā'ith* and *wāzi'* in the works of the two scholars were extracted and analyzed, after which their views were compared in order to identify similarities and differences in explaining mechanisms of motivation and restraint. In addition, by drawing upon authoritative sources in motivational psychology—especially theories of intrinsic and extrinsic motivation and Self-Determination Theory—the analytical relationship between these concepts and contemporary motivational theories was assessed, thereby clarifying the interdisciplinary capacities of maqāṣid jurisprudence for explaining human behavior.

Results

The findings indicate that the *bā'ith* and *wāzi'* in the thought of 'Izz ibn 'Abd al-Salām and al-Shāṭibī constitute two complementary pillars in the system for realizing the objectives of the Sharī'ah, and that their function extends beyond individual ethics to encompass the regulation of the conduct of the legally responsible person and the preservation of social order. By dividing the *wāzi'* into religious, natural, and political forms, 'Izz ibn 'Abd al-Salām presents a coherent framework of internal, natural, and legal restraint, while considering awareness of the benefits and harms underlying legal rulings to be the basis for the formation of an internal *bā'ith* toward compliance with the Sharī'ah. Within this framework, the legitimate authority of government also appears as a complement to the religious *wāzi'*, guaranteeing the realization of public interests and the implementation of legal rulings.

In contrast, al-Shāṭibī develops these concepts within the broader framework of maqāṣid theory, explaining the relationship between innate human inclinations and the objectives of the Sharīʿah. He regards secondary objectives and the principle of gradual legislation as mechanisms for the gradual formation of internal motivations and the strengthening of faith-based restraints. The comparative analysis further demonstrates a functional affinity between the concepts of *bāʿith* and *wāziʿ* and contemporary motivational theories, particularly intrinsic and extrinsic motivation. Nevertheless, this resemblance exists only at the level of functional analysis and does not imply an identity between the anthropological and teleological foundations of maqāṣid jurisprudence and contemporary psychology. Accordingly, the Sharīʿah, by establishing a balance between motivating and restraining forces, provides the conditions for the simultaneous realization of individual and social welfare.

Conclusions

A comparative examination of the views of ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām and al-Shāṭibī shows that the theory of the *bāʿith* and *wāziʿ* constitutes one of the fundamental bases for analyzing the conduct of the legally responsible person in maqāṣid jurisprudence. While ʿIzz ibn ʿAbd al-Salām places greater emphasis on social, legal, and political guarantees, and al-Shāṭibī focuses on educational, innate, and value-internalization dimensions, both agree that the realization of the objectives of the Sharīʿah depends upon a balance between motivating and restraining forces.

The study further demonstrates that rereading this theory in light of contemporary motivational theories, while preserving the distinction between the epistemological foundations of the two domains, provides a valuable opportunity for developing interdisciplinary studies between maqāṣid jurisprudence, motivational psychology, and the philosophy of law. Such an approach can open new horizons for explaining the mechanisms of guiding human behavior within Islamic thought.

Funding

This research was conducted without receiving any financial support from governmental, private, or academic institutions.

CRediT authorship contribution statement

This article is the result of the equal contribution of two authors as follows:

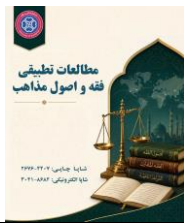
- Raouf Eslahjou: 50%
- Mostafa Zolfaghartalab: 50%

Conflict of Interest

The authors declare that there is no conflict of interest related to this research.

Acknowledgements

The authors sincerely express their gratitude to the anonymous reviewers and the members of the Editorial Board for their insightful comments, constructive suggestions, and valuable guidance, all of which have significantly contributed to improving the quality of this study.

مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب

شاپا چاپی: ۴۴۰۷-۲۶۷۶ شاپا الکترونیکی: ۸۶۸۲-۳۰۴۱

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

انگیزش و بازدارندگی در فقه مقاصدی: مطالعه تطبیقی دیدگاه عز بن عبدالسلام و شاطبی

رئوف اصلاح جو^۱، مصطفی ذوالفقارطلب^۲ ✉

۱. دانشجوی دکترا، گروه فقه شافعی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: rfsalahjoo1@gmail.com

۲. دانشیار، گروه فقه شافعی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: zolfaghar49@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۰۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲

کلیدواژه‌ها:

باعث، وازع، عز بن عبدالسلام،

شاطبی، فقه مقاصدی، انگیزش

دینی.

مفاهیم «باعث» و «وازع» از عناصر بنیادین در فقه مقاصدی‌اند و کارکرد آنها فراتر از سطح موعظه اخلاقی، در سامان‌دهی رفتار انسانی و تحقق مقاصد شریعت نقش ایفا می‌کند. این پژوهش با رویکردی تطبیقی و تحلیلی، به بازخوانی تفسیر عز بن عبدالسلام و شاطبی از این دو مفهوم می‌پردازد. عز بن عبدالسلام، در چارچوبی اجتماعی-حقوقی، وازع را به سه نوع دینی، طبیعی و سلطانی تقسیم می‌کند و کارآمدی نظام تکلیف را حاصل هم‌افزایی میان انگیزش‌های درونی (باعث) و ضمانت‌های بیرونی (وازع) می‌داند. در مقابل، شاطبی از منظری اصولی-تربیتی، بر پیوند گرایش‌های فطری انسان با مقاصد شریعت تأکید کرده، خوف، رجاء و محبت را نمونه‌هایی از باعث و وازع درونی تفسیر می‌کند و «تدرج در تشریع» را سازوکار شکل‌گیری تدریجی این نیروها در جان مکلف می‌شمارد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که با وجود تفاوت در سطح تأکید بیرونی-اجتماعی نزد عز بن عبدالسلام و درونی-تربیتی نزد شاطبی - هر دو بر ضرورت توازن میان نیروی محرک و نیروی بازدارنده برای تحقق مقاصد شریعت هم‌نظرند؛ توازنی که نه تنها ضامن جلب مصالح و دفع مفاسد است، بلکه استمرار کارآمدی نظام تکلیف را نیز تضمین می‌کند. در راستای مطالعات و بررسی‌های میان‌رشته‌ای، تطابق معنایی میان مفهوم انگیزش در روان‌شناسی و باعث و وازع در مقاصد شریعت شناسایی شد. یافته‌های این پژوهش، امکان گفت‌وگویی سازنده میان فقه مقاصدی و مطالعات معاصر درباره سازوکارهای انگیزشی و بازدارنده در حوزه اخلاق و حقوق عمومی را فراهم می‌آورد.

استناد: اصلاح جو، رئوف و ذوالفقارطلب، مصطفی. (۱۴۰۴). انگیزش و بازدارندگی در فقه مقاصدی: مطالعه تطبیقی دیدگاه عز بن عبدالسلام و شاطبی. مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب، ۸ (۱)، ۲۲۷-۲۴۸. <https://doi.org/10.22034/MFU.2026.145360.1664>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

یکی از مباحث بنیادین در نظام تربیتی و تشریعی اسلام، وجود دو نیروی متقابل و مکمل است که رفتار انسان را در مسیر صلاح و فلاح سامان می‌دهند: «باعث» به معنای محرک و انگیزاننده، و «وازع» به معنای بازدارنده و مانع. این دو مفهوم نه تنها در لغت و ادبیات عرب ریشه‌ای عمیق دارند، بلکه در قرآن کریم، سنت نبوی و آثار اندیشمندان اسلامی نیز حضوری پررنگ یافته‌اند. قرآن کریم رسالت پیامبران را در دو کلمه «بشیر» و «نذیر» خلاصه می‌کند: «وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ» (الأنعام/ ۴۸). بدین ترتیب، بعد تبشیر به مثابه «باعث»، انسان را با امید به رحمت و ثواب الهی برمی‌انگیزد، و بعد انذار به مثابه «وازع»، او را با بیم از عذاب و خشم الهی از گناه باز می‌دارد. این دوگانه تربیتی - تشریعی چنان جایگاهی دارد که هم به پیامبران و هم به خود خداوند نسبت داده شده است؛ از جمله: «يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ» (التوبة/ ۲۱)، و «إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا» (النبأ/ ۴۰). از این منظر، فلسفه بعثت انبیا اساساً بر ایجاد انگیزش به خیر (باعث) و بازدارندگی از شر (وازع) استوار است.

این دستگاه تربیتی و انگیزشی در اندیشه فقه‌های مقاصدی بازتابی عمیق یافته است؛ به‌ویژه در اندیشه عز بن عبدالسلام و شاطبی که هر دو، رفتار مکلف را در چارچوب تعامل میان نیروهای باعث و وازع تحلیل می‌کنند. عز بن عبدالسلام در قواعد الأحکام با تفکیک میان «وازع دینی»، «وازع سلطانی» و «وازع طبیعی» (عز، ۲۰۰۷، ۲/ ۱۵۹ و ۱۰۹/ ۱ - ۱۱۰ و ۲۶۶-۲) نشان می‌دهد که تحقق مصالح و دفع مفسد در گرو سامان‌دهی این نیروهای بازدارنده و انگیزاننده است. شاطبی نیز در موافقات، (شاطبی، ۲۰۱۷، ۳/ ۱۴۱۴) مفاهیم باعث و وازع را در پیوند با مقاصد شریعت - به‌ویژه در نسبت با مقاصد اصلی و تبعی - تبیین کرده و آنها را بخشی از منطق حکیمانه تشریع می‌داند.

با وجود اهمیت این دو مفهوم در تحلیل رفتار مکلف و اندیشه مقاصدی، کمتر به‌صورت تطبیقی و نظام‌مند مورد مطالعه قرار گرفته است. بیشتر پژوهش‌های موجود یا به تبیین کلی نظریه مقاصد پرداخته‌اند یا صرفاً به تحلیل دیدگاه یکی از این دو اندیشمند بسنده کرده‌اند؛ در حالی که مفهوم و کارکرد «باعث» و «وازع» در اندیشه‌ی عز بن عبدالسلام و شاطبی تفاوت‌هایی دارد و هرکدام از این دو شخصیت این دو مفهوم را به‌گونه‌ای تحلیل می‌کنند البته در نگاه آنان این دو مفهوم تأثیری بر سامان‌دهی رفتار مکلف و تحقق مصالح شریعت دارد. عز بن عبدالسلام در حالی که باعث و وازع را به درونی، بیرونی و سلطانی تقسیم می‌کند، بر این باور است: این اقسام، منظمه‌ای از بازدارندگی اخلاقی، اجتماعی و حقوقی را پدید می‌آورند و مقاصد شریعت با جلوگیری از انحراف و برانگیختن مکلف به خیر و کمال تحقق می‌یابد. شاطبی نیز بر این باور است که استمرار و قوام دین و دنیا، وابسته به محرک‌هایی است که از درون انسان برمی‌خیزد و او را به تأمین نیازهای خود و دیگران وامی‌دارد؛ لذا به نسبت میان گرایش‌های فطری انسان و اهداف شریعت می‌پردازد و آنها را در قالب «مقاصد اصلی و تبعی» تحلیل می‌کند. اگر چه هرکدام به‌گونه‌ای، باعث و وازع را تحلیل می‌کنند و اصطلاح خاصی برای آن به کار می‌برند؛ اما هر دو هدفی واحد دارند و از این دو نیرو برای تحقق مقاصد شریعت بهره جسته‌اند؛ لذا در تطبیق و واکاوی نظریات این دو اندیشمند به این نتیجه می‌رسیم که روان‌شناسی انگیزشی نقشی اساسی و مهم را در تحقق مقاصد شریعت و سامان‌دهی رفتار مکلف دارد. از این رو، چالش اصلی این پژوهش بررسی تطبیقی جایگاه و کارکرد این دو نیرو در چارچوب روان‌شناسی انگیزشی، فقه مقاصدی و تبیین شباهت‌ها، نسبت سازوکارهای انگیزش (باعث) و بازدارندگی (وازع) با مقاصد شریعت و نقش آنها در سامان‌دهی رفتار مکلف و تفاوت‌های رویکرد این دو متفکر است.

بر این اساس، پرسش محوری پژوهش چنین صورت‌بندی می‌شود: مفهوم و کارکرد «باعث» و «وازع» در اندیشه عز بن عبدالسلام و شاطبی چیست، و این دو مفهوم چگونه در نسبت با مقاصد اصلی و مقاصد تبعی و روان‌شناسی انگیزشی در سامان‌دهی رفتار مکلف و تحقق مصالح شریعت نقش‌آفرینی می‌کنند؟

این پژوهش با رویکردی تحلیلی-استنادی و تطبیقی، ضمن بررسی متن‌محور قواعد الأحکام و موافقات، تلاش می‌کند تفاوت‌های روشی و مبانی نظری دو متفکر را در تفسیر رابطه‌ی میان انگیزش، بازدارندگی و مقاصد شریعت تبیین کند. بدین ترتیب، واکاوی مفهوم «باعث و وازع» نه تنها افقی روشن‌تر در فهم منطق تربیتی قرآن و فلسفه تشریع می‌گشاید، بلکه به تعمیق فهم ما از بنیان‌های انسان‌شناختی و مقاصدی فقه اسلامی یاری می‌رساند.

براساس منابع در دسترس، هیچ منبع یا مقاله مستقلی با این عنوان یافت نشد که همزمان به «انگیزش و بازدارندگی» یا یکی از آن دو در فقه مقاصدی و به‌طور تطبیقی میان «عز بن عبدالسلام و شاطبی» پرداخته باشد. بیشتر پژوهش‌های موجود به‌طور کلی به «جلب مصالح و درء مفاسد» اشاره کرده‌اند، به‌عنوان مثال: نظریه‌ی المقاصد عند الإمام الشاطبی، تألیف احمد ریسونی، چاپ المعهد العالمی للفکر الاسلامی، سال ۱۹۹۵ و نیز مقاصد الشریعة عند الإمام عز بن عبدالسلام، تألیف عمر بن صالح بن عمر که توسط دارالنفائس در سال ۲۰۰۳ م چاپ شده است.

مفهوم‌شناسی

مفهوم‌شناسی «باعث» و «وازع» در این پژوهش، افزون بر معنای لغوی، بر کارکرد «فلسفی - تشریعی» آنها در تبیین مکانیزم جهت دادن به رفتار مکلف تمرکز دارد. این دو مفهوم در مقاصد شریعت، ابزاری جهت درک چگونگی تنظیم مصالح و مفاسد می‌باشند.

باعث

واژه «باعث» از ریشه «بعث» در لغت به معنای برانگیختن و انتقال از سکون به حرکت است (ابن فارس، ۲۰۰۸، ۲۶۹/۱). کاربردهای قرآنی این ریشه، از برانگیختن مردگان «ثُمَّ يَبْعَثُكُم فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى» (انعام/۶۰) و بعثت پیامبران «فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ» (بقره/۲۱۳) تا تحریک فردی به کنش «فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ» (مائده/۳۱)، همگی بر هسته مشترک «ایجاد حرکت و جهت‌دهی به فعل» دلالت دارند.

در اصطلاح مقاصدی، باعث نیروی انگیزشی (درونی مانند ایمان و محبت، یا بیرونی مانند جلب منفعت مشروع) است که مکلف را به سمت فعل راجح سوق می‌دهد. عز بن عبدالسلام در قواعد الأحکام، باعث را سازوکاری برای هدایت رفتار به‌سوی مصالح می‌داند (عز، ۲۰۰۷، ۱۰۹/۱ - ۱۱۰ و ۲/۱۵۹-۲۶۶) شاطبی نیز در موافقات با پیوند دادن این مفهوم به «دواعی طبیعی»، بر نقش تنظیمی باعث میان گرایش‌های فطری انسان و اهداف تشریعی تأکید می‌کند (شاطبی، ۲۰۱۷، ۴۱۴/۳). بنابراین، باعث در این پژوهش، مفهومی کارکردی برای تبیین «نظام انگیزش» در شریعت است.

وازع

«وازع» از ریشه «وزع» به معنای بازداشتن، مهار کردن و کنترل است (ابن فارس، ۲۰۰۸، ۱۰۵۱؛ زبیدی، ۱۹۹۴، ۷۷/۲۲). در قرآن کریم، کاربرد این واژه در مورد لشکریان سلیمان «وَحْشِرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودَهُ... فَهُمْ يُوزَعُونَ» (نمل/۱۷) و رانده‌شدن دوزخیان «وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ» (فصلت/۱۹)، بر نیرویی دلالت دارد که ورای اراده فردی، رفتار را مهار و نظم‌بخشی می‌کند.

در فقه مقاصدی، وازع سازوکار بازدارندگی و صیانت از مصالح است. عزّ بن عبدالسلام آن را به سه ساحت «دینی، سلطانی و طبیعی» تقسیم کرده و آن را ابزار حفظ نظام مصالح می‌داند. شاطبی نیز وازع را صرفاً یک نیروی قهری بیرونی ندانسته، بلکه آن را «ملکه‌ای درونی» ناشی از تربیت شرعی تلقی می‌کند که انضباط فردی را با الزام اجتماعی پیوند می‌دهد (شاطبی، ۲۰۱۷، ۴۱۴/۳). بدین سان، وازع در این تحقیق، به معنای نظام کنترل و مهار برای جلوگیری از انحراف از مقاصد شریعت است.

باعث و وازع در منظومه فقه مقاصدی

از منظر اسلامی، انسان موجودی است متشکل از عقل، نفس و اراده، و التزام او به احکام شریعت در گرو وجود دو نیروی مکمل در ساختار وجودی اوست: نیرویی که وی را به سوی خیر و رفتارهای مطلوب برمی‌انگیزد (باعث)، و عاملی که او را از گرایش به شرّ و رفتارهای ناپسند باز می‌دارد (وازع). این دو نیرو، ریشه در فطرت انسانی دارند؛ به همین دلیل است که در زبان وحی، در قالب دو حوزه معنایی «بشیر = باعث» (انگیزش) و «نذیر = وازع» (بازدارندگی) یا فجور و تقوا بازتاب یافته‌اند؛ اولی به احیای میل به خیر و حرکت در مسیر طاعت دلالت دارد و دومی به مهار و ضبط تمایلاتی که انسان را از اعتدال و هدایت خارج می‌سازد.

بر این اساس، «باعث» و «وازع» فقط اصطلاحاتی اخلاقی یا تربیتی نیستند، بلکه صورت‌بندی دوگانه‌ای از انگیزش و الزام‌اند که در ساحت فردی و اجتماعی، سازوکار تحقق رفتار دینی را سامان می‌دهند. این نظام، بر مبنایی است که تحقق احکام الهی را متوقف بر تعامل میان برانگیختگی به خیر و بازدارندگی از شرّ می‌داند.

در منظومه فقه مقاصدی، عزّ بن عبدالسلام و شاطبی این دو مفهوم را از سطح مواظ اخلاقی به ارکان نظری دستگاه اجتهادی خود ارتقا داده‌اند. عزّ بن عبدالسلام در قواعد الأحکام، باعث و وازع را ابزارهای تحقق مصالح و دفع مفاسد می‌داند (عز، ۲۰۰۷، ۱۰۹/۱-۱۱۰) و با تمایز میان انگیزش‌های درونی و بیرونی، (عز، ۲۰۰۷، ۱۵۹/۲) نظام تشریع را بر تعامل ایمان، تقوا و اقتدار مشروع اجتماعی مبتنی می‌کند. شاطبی نیز در موافقات تصریح می‌کند که قوام دین و انتظام جامعه بدون جمع میان باعث درونی و وازع بیرونی ممکن نیست؛ زیرا انگیزش درونی به تنهایی کفایت نمی‌کند و فرآیند تشریع، خود متضمن تربیت تدریجی این دو نیرو در نهاد مکلف است (شاطبی، ۲۰۱۷، ۴۱۴/۳). به این ترتیب، باعث و وازع در دستگاه فقه مقاصدی، دو رکن متقابل و مکمل در سازوکار هدایت انسان‌اند: باعث، جهت حرکت به سوی خیر را پدید می‌آورد و وازع، مرزهای بازدارندگی از شرّ را نگاه می‌دارد؛ و بدین وسیله، شریعت از سطح الزام صرف بیرونی فراتر رفته و به نظامی معطوف به عدالت، مصلحت و کرامت انسانی، در چارچوب حکمت الهی، تبدیل می‌شود.

انگیزه به مثابه جامع بین «باعث» و «وازع»

در نظریه‌های روان‌شناسی و رفتار شناسی، «انگیزه» به هر نیرویی اطلاق می‌شود که رفتار انسان را آغاز، هدایت و تداوم می‌بخشد. جان مارشال ریو^۱ انگیزه را «فرایندهای درونی که رفتار را انرژی می‌بخشند، هدایت می‌کنند و آن را تداوم می‌بخشند» تعریف می‌کند. وی تصریح می‌کند که انگیزه مفهومی عام است که سه دسته فرایند درونی - یعنی نیازها، شناخت‌ها و هیجان‌ها - را دربر می‌گیرد؛ با این تفاوت که تمایز میان انگیزه کلی و هر یک از این مؤلفه‌ها، تفاوتی در سطح تحلیل است، نه در ماهیت

^۱ John Marshall Reeve

آنها (ریو، ۱۳۹۵، ۱۴). بر این اساس، انگیزه صرفاً به معنای گرایش مثبت یا محرک برانگیزاننده نیست، بلکه همه نیروهایی را شامل می‌شود که رفتار را در مسیر خاصی نگاه می‌دارند؛ چه در قالب برانگیختن به عمل و چه در قالب بازداشتن از عمل. با این ملاحظه، می‌توان مفاهیم اسلامی «باعث» و «وازع» را دو نمود مکمل از سازوکار انگیزش دانست:

یکم) باعث: معادل انگیزش‌های تقرّبی یا پیش‌رونده مانند محبت الهی، امید به ثواب، یا میل به کمال؛ که فرد را به سمت کمال هدایت می‌کنند.

دوم) وازع: معادل انگیزش‌های بازدارنده که مانع ارتکاب خطا یا سقوط در مفسده می‌شوند؛ مانند ترس از عقاب، شرم فطری، یا اقتدار مشروع حاکم.

این تطبیق نشان می‌دهد که تقسیم‌بندی عزّ بن عبدالسلام میان «وازع دینی، سلطانی و طبیعی» و تأکید او بر «باعث‌های درونی و بیرونی»، در واقع نوعی صورت‌بندی فقهی از همان سازوکارهایی است که روان‌شناسی معاصر تحت عنوان «انگیزش درونی و بیرونی» و «مکانیسم‌های بازدارنده» تحلیل می‌کند (شجاعی و غروی، ۱۳۹۷، ۸۲-۸۹).

با این حال، در زبان عرفی فارسی، در تبادر اولیه واژه «انگیزه» غالباً مترادف با «باعث» و حامل بار معنایی مثبت است. از این رو، برای حفظ دقت تحلیلی، مفهوم «وازع» مناسب‌تر است که با تعبیری همچون «بازدارنده» یا «مهارکننده» ترجمه و تحلیل شود. با وجود این، در سطح نظری و میان‌رشته‌ای می‌توان گفت «انگیزه» در معنای عام، جامع هر دو گونه نیروست و از این جهت، پل مفهومی میان روان‌شناسی انگیزش و فقه مقاصدی فراهم می‌آورد.

تطبیق دو اصطلاح مقاصدی باعث و وازع با نظریه انگیزش

براساس نظریه انگیزه به‌عنوان یکی از چارچوب‌های بنیادین برای تبیین رفتار انسانی در روان‌شناسی معاصر، رفتار انسانی حاصل مجموعه‌ای از نیروهای برانگیزاننده و بازدارنده است که فرد را به انجام یا ترک یا کنش سوق می‌دهند. با بیان این‌که: مفاهیم باعث و وازع در اندیشه فقه‌های مقاصدی صرفاً تطبیقی مفهومی نیست بلکه ریشه در مبانی انسان‌شناختی و غایت‌شناختی دستگاه فکری آنان دارد. عزّ بن عبدالسلام با تفکیک میان «وازع دینی»، «وازع سلطانی» و «وازع طبیعی» نشان می‌دهد که انسان در معرض کشاکش تمایلات و مصالح قرار دارد و تحقق مصالح شریعت مستلزم تقویت نظام‌های بازدارنده در کنار انگیزش‌های درونی است. این رویکرد مبتنی بر نوعی انسان‌شناسی واقع‌گرایانه است که در آن، نظم اجتماعی و اقتدار شرعی نیز بخشی از سازوکار هدایت رفتار انسان به‌شمار می‌آید. در مقابل، شاطبی با قرار دادن مفاهیم باعث و وازع در نظریه مقاصد شریعت، آنها را در نسبت با غایات کلان تشریع تحلیل می‌کند. در این دستگاه فکری، انگیزش و بازدارندگی نه صرفاً ابزارهای تربیتی، بلکه بخشی از نظام حکیمانه تشریع‌اند که برای تحقق مقاصد اصلی شریعت مانند حفظ دین، نفس، عقل، نسل و مال، طراحی شده‌اند. در این بخش پس از تبیین مفهوم انگیزش درونی و بیرونی پیوند مفهومی بین باعث و وازع در انگیزش درونی و بیرونی می‌پردازیم.

انگیزش درونی

انگیزش درونی به رفتارهایی گفته می‌شود که از فرایندهای درونی نیازها، شناخت‌ها و هیجان‌ها نشأت می‌گیرند و به دلیل معنا، ارزش یا لذت ذاتی عمل انجام می‌شوند، نه صرفاً برای کسب پیامدهای بیرونی (ریو، ۱۳۹۵، ۱۴-۱۵). به بیان ریو، نیازها شرایطی درونی‌اند که رشد، بهزیستی و حفاظت روان‌شناختی فرد را تضمین می‌کنند، شناخت‌ها شامل افکار، اهداف و برنامه‌های

ذهنی فرد است، و هیجان‌ها واکنش‌های هماهنگ و هدفمندی هستند که فرد را برای مواجهه موفق با موقعیت‌های مهم زندگی آماده می‌سازند.

نمونه‌های انگیزش درونی شامل شوق به یادگیری، لذت در عبادت، و آرامشی است که فرد در انجام اعمال صالح تجربه می‌کند. در چارچوب فقه مقاصدی، این سازوکار با مفهوم «باعث درونی» نزد عز بن عبدالسلام هم‌پوشانی دارد و همان چیزی است که او باعث درونی می‌نامد؛ یعنی نیرویی که از ایمان، محبت الهی و میل به قرب ربانی برمی‌خیزد و فرد را به سمت عمل صالح هدایت می‌کند، بدون آنکه صرفاً به پیامدهای بیرونی وابسته باشد. بنابراین نظریه عبدالسلام منطبق با نظریه جان مارشل ریو می‌باشد.

انگیزه بیرونی

انگیزش بیرونی زمانی شکل می‌گیرد که رفتار انسان به دلیل پیامدهای محیطی انجام شود و نه صرفاً به سبب علاقه‌مندی به خود فعالیت، مانند دریافت پاداش، تحسین اجتماعی، کسب امتیاز یا اجتناب از مجازات و تنبیه (ریو، ۱۳۹۵، ۱۶۰). اگر چه مارشال ریو رفتار را برآمده از پیامدها و اعمالی که انجام داده می‌شوند، بیان می‌کند؛ اما واقع امر آن است که گاهی ترک فعلی در جامعه می‌تواند، سبب (بازدارندگی) و انگیزه ترک فعلی برای اشخاص باشد؛ زیرا انگیزه بعد رادع و وازع را نیز شامل می‌شود. مشاهده رفتارهای روزمره نشان می‌دهد که افراد همیشه انگیزش خود را از درون ایجاد نمی‌کنند، بلکه گاهی برای آغاز و ادامه فعالیت‌ها به محیط متکی هستند؛ به عنوان مثال، دانش‌آموزان ممکن است نسبت به برنامه‌های درسی بی‌علاقه باشند، کارمندان در محل کار انگیزه کمی داشته باشند، یا بیماران در بیمارستان تمایل اندکی به ورزش یا پیگیری داروهای خود نشان دهند. در چنین شرایطی، مشوق‌ها و پیامدهای بیرونی از جمله نمره، تحسین، پاداش، نظارت و تهدید، میل به انجام رفتار را در فرد فعال و حفظ می‌کنند و او را به سمت هدف هدایت می‌نمایند (کریمی و همکاران، ۱۴۰۲، ۳۰۸-۳۰۹). انگیزش اعم از درونی و بیرونی را می‌توان چنین تعریف کرد: مجموع متغیرهای پیچیده ارگانیزمی و محیطی است که کنش آنها به فعالیت عمومی و جهت‌دار احساس و رفتار منجر می‌شود (خداپناهی، ۱۳۹۰، ۱۶) با توجه به مفهوم روان‌شناسی انگیزش این اصطلاح دربرگیرنده هر دو مفهوم مقاصدی باعث و وازع می‌باشد.

باید توجه داشت که در روان‌شناسی، تمایز «درونی» و «بیرونی» ناظر به منبع انگیزش است، درحالی‌که در دستگاه مفهومی فقه مقاصدی، مفاهیم «باعث» و «وازع» ناظر به کارکرد انگیزشی نیروهای محرک رفتارند؛ زیرا «باعث» فرد را به انجام فعل سوق می‌دهد، درحالی‌که «وازع» او را از ارتکاب فعل باز می‌دارد. بر این اساس، نسبت میان این دو دستگاه مفهومی رابطه‌ای تطابقی نیست؛ زیرا یک انگیزش بیرونی می‌تواند بسته به نحوه کارکرد خود، گاه نقش «باعث» ایفا کند، چنان‌که پاداش و تشویق فرد را به انجام عمل ترغیب می‌کنند و گاه نقش «وازع» داشته باشد مانند تهدید یا مجازات که فرد را از ارتکاب عمل باز می‌دارند. همچنین وازع‌ها همواره بیرونی نیستند؛ زیرا برخی از مهم‌ترین عوامل بازدارنده، مانند تقوا، حیا یا احساس مسئولیت، ماهیتی درونی دارند.

نقش انگیزش بیرونی در فرایند درونی‌سازی ارزش‌ها

نظریه خودتعیین‌گری نشان می‌دهد که انگیزش بیرونی یک حالت یکنواخت و تحمیلی نیست، بلکه طیفی از کنترل صرف بیرونی تا درونی‌سازی ارزشی را شامل می‌شود؛ بدین معنا، رفتاری که ابتدا تحت تأثیر ترس، الزام یا مشوق بیرونی انجام می‌شود، می‌تواند به تدریج معنا و ارزش درونی پیدا کند و در قالب باور، تعهد و التزام شخصی در شخصیت فرد نهادینه شود (کریمی و

همکاران، ۱۴۰۲، ۳۰۹). به تعبیر ریو، این تحول، فرایندی است که در آن «هنجارها و ارزش‌های بیرونی به بخشی از نظام درونی فرد تبدیل می‌شوند» (ریو، ۱۳۹۵، ۱۶۰).

از منظر فقه مقاصدی، می‌توان سازوکارهای تربیتی شریعت را در پرتو مفاهیمی چون «تربیت نفس» و «تدرّج در تشریع» تحلیل کرد؛ بدین معنا که برخی الزامات بیرونی که بر ضمانت‌های اجتماعی، حقوقی یا تربیتی استوارند، در فرایند تربیتی و ایمانی می‌توانند به تدریج در وجدان دینی فرد درونی شوند. بر این اساس، آنچه در مرحله‌ای به صورت «وازع سلطانی» و الزام بیرونی عمل می‌کند، در فرایند تربیتی ممکن است به «وازع دینی» و تعهد درونی مکلف تبدیل شود. این فرآیند نشان می‌دهد که انگیزش بیرونی نه صرفاً محرک بیرونی است، بلکه می‌تواند به بخشی از نظام ارزش‌ها و هنجارهای درونی فرد بدل شود و رفتار انسان را در مسیر اخلاقی و شرعی هدایت نماید.

البته این تحلیل به معنای آن نیست که اندیشمندانی چون عز بن عبدالسلام و شاطبی واجد نظریه‌ای روان‌شناختی درباره «درونی‌سازی انگیزش» به معنای رایج در روان‌شناسی معاصر بوده‌اند. بلکه مقصود آن است که در سطح کارکردی، می‌توان میان این فرایند تربیتی در فقه مقاصدی و برخی تحلیل‌های جدید در روان‌شناسی انگیزش نوعی هم‌سنخی تحلیلی مشاهده کرد. یا به تعبیری دیگر افکار و اندیشه متقدمان را می‌توان در قالب نظریات معاصر بازخوانی و نظریه‌مند نمود که ما در این مقاله اندیشه این دو متفکر را در قالب نظریه خود تعیین‌گری، تبیین کرده‌ایم. یعنی اگر شاطبی و عز بن عبدالسلام امروز در قید حیات می‌بودند در این دسته قرار می‌گرفتند.

پیوند مفهومی بین «باعث» و «وازع» با انگیزه‌های درونی و بیرونی

ارتباط انگیزه‌ها، و نیز سازوکارهای شرعی «باعث» و «وازع»، با پیامدهای آن سه‌گونه است: گاه در حد علت تام، رفتار را مستقیماً پدید می‌آورد؛ مانند گرسنگی و شهوت طعام که فرد را به خوردن برمی‌انگیزد، یا ترس از قصاص و حدّ سرقت که او را از ارتکاب قتل و دزدی باز می‌دارد. گاه در حد زمینه‌سازی و تقویت عمل می‌کند؛ مانند هنجارهای اجتماعی که در آنها ارزشمندی یک عمل یا بیم از سرزنش، فرد را به انجام یا ترک رفتاری خاص متمایل می‌سازد. و گاه در سطح ترجیح و انتخاب، جهت‌گیری فرد را نسبت به رفتار شکل می‌دهد.

به‌طور کلی، رفتار انسان در روان‌شناسی انگیزش، براساس گرایش به دستیابی به پیامدهای مطلوب (رویکردی) یا اجتناب از پیامدهای ناخوشایند (اجتنابی) تحلیل می‌شود (ریو، ۱۳۹۵، ۱۶۷-۱۶۹).

این دو جهت‌گیری (گرایش به دستیابی به پیامدهای مطلوب و اجتناب از پیامدهای نامطلوب) در فقه مقاصدی با مفاهیم «باعث» و «وازع» تقارن تام دارد. «باعث» نیرویی است که مکلف را به‌سوی خیر و جلب مصلحت برمی‌انگیزد و با انگیزش درونی و پیامدهای مثبت ذاتی عمل همسو است. در مقابل، «وازع» نیرویی بازدارنده است که با انگیزش بیرونی و پرهیز از پیامدهای منفی، مانند تنبیه و مفسده، پیوند می‌یابد. برای تبیین دقیق‌تر این مماثلت، می‌توان به تحلیل فخر رازی تمسک جست؛ او معتقد است برخی احکام شرعی، مانند محرمیت، با هدف ایجاد «وازع» برای «انقطاع اطماع» و «حبس شهوت» وضع شده‌اند (رازی، ۲۰۰۴، ۱۹/۱۰). در واقع، از نظر رازی، حکم شرعی به‌منزله یک پیامد منفی بالقوه، چنان بر ساختار روانی فرد اثر می‌گذارد که «میل» و «باعث» مفسده‌جویانه را در نطفه خفه می‌کند.

ابن عاشور با بسط این نظریه، میان مراتب وازع تفکیک قائل می‌شود و معتقد است شریعت در پی آن است که «وازع دینی» (بازدارندگی ناشی از عقوبت) را به «وازع جبلی» (انزجار فطری و درونی) تبدیل کند (ابن عاشور، ۲۰۰۴، ۳/ ۳۶۶). این فرایند، دقیقاً همان نقطه عبور از «انگیزش بیرونی» به «انگیزش درونی» در نظریه خودتعیین‌گری است.

بنابراین، «باعث» به مثابه محرک مثبت و «وازع» به مثابه بازدارنده منفی، توازن رفتاری مکلف را شکل می‌دهند. این ساختار همان غایتی را دنبال می‌کند که عز بن عبدالسلام در قالب «باعث و وازع» تبیین کرده است؛ با این تفاوت که در نگاه تطبیقی، شریعت تنها در پی اعمال قدرت بیرونی نیست، بلکه از طریق مدیریت پیامدها، می‌کوشد وازع‌های بیرونی را به انگیزش‌های درونی و فطری تبدیل کند. در تکمیل این تحلیل، قرافی نیز تصریح می‌کند که برخی افعال، به سبب لذتی که از آنها حاصل می‌شود، خود منشأ گرایش و کشش رفتاری‌اند: «فَإِنَّ اللَّذَّةَ الْحَاصِلَةَ تَدْعُو إِلَيْهَا». همچنین، او با ترسیم زنجیره‌ای از فرایندهای درونی، توضیح می‌دهد: «وَالْتَذَكُّرُ سَبَبٌ أَنْبَعَاتِ الْفُسُوقِ وَأَنْبَعَاثُهُ سَبَبٌ الْإِقْدَامِ». «یادآوری سبب برانگیختن فسق است و برانگیختن آن سبب اقدام عمل می‌شود» (قرافی، بی‌تا، ۲/ ۴۳) بر این اساس، رفتار صرفاً محصول حکم مستقیم نیست، بلکه از رهگذر برانگیخته‌شدن میل و کشش نفسانی شکل می‌گیرد. از این منظر، «وازع» تنها نیرویی بازدارنده در سطح بیرونی نیست، بلکه کارکرد آن، مهار فرایندهای درونی و جلوگیری از تبدیل انگیزش نفسانی به کنش بالفعل است.

ساختار و کارکرد «وازع» و «باعث» در فقه

در دستگاه فکری عز بن عبدالسلام، وازع نیرویی است که مکلف را از ترک واجبات و ارتکاب محرمات باز می‌دارد، و باعث نیرویی است که او را به انجام تکالیف و التزام به شریعت سوق می‌دهد. وی وازع را به سه قسم تقسیم می‌کند:

یکم) وازع دینی: ایمان، تقوا، خشیت و مراقبت درونی؛ **دوم)** وازع سلطانی: اقتدار مشروع حاکم برای حفظ نظم و اجرای حدود؛ **سوم)** وازع طبیعی: گرایش‌های غریزی و هیجانی همچون شرم، ترس و میل به حفظ منافع طبیعی (عز، ۲۰۰۷، ۱/ ۱۰۹-۱۱۰، ۲/ ۱۵۹-۲۶۶)

این اقسام، منظومه‌ای از بازدارندگی اخلاقی، اجتماعی و حقوقی را پدید می‌آورند. در کنار آن، عز بن عبدالسلام بر نقش بنیادین باعث نیز تأکید دارد؛ زیرا تحقق مقاصد شریعت تنها با جلوگیری از انحراف میسر نیست، بلکه نیازمند برانگیختن مکلف به خیر و کمال است. از این رو، می‌توان میان:

✓ باعث درونی (ایمان، محبت الهی، امید به ثواب)، و

✓ باعث بیرونی (پاداش مشروع دنیوی یا هراس از عقاب)

تمایز قایل شد. این منظومه انگیزشی با الگوی قرآنی «بشارت و انذار» هم‌افق است و در نهایت در خدمت مقاصد کلان شریعت، یعنی جلب مصالح و دفع مفسدات قرار می‌گیرد. هراس از عقاب برای شخص مجازات‌شده برای باری دیگر بازدارنده است؛ اما برای دیگران که مجازات نشده‌اند؛ لکن شاهد مجازات شخص جانی بوده‌اند، می‌تواند باعثی برای ترک جنایت باشد. در موضوع ایمان به انذارها که در قلب مؤمن هراس از عقاب را ایجاد می‌کنند، نمی‌توان گفت: همیشه بازدارنده‌اند بلکه به همان اندازه می‌توانند باعثی برای انجام وظایف بندگی باشند.

در تحلیل این مفاهیم باید توجه داشت که «باعث» و «وازع» در دستگاه فکری فقط به عنوان عوامل روان‌شناختی رفتار انسان مطرح نمی‌شوند، بلکه مفاهیمی هنجاری در چارچوب نظام تشریعی‌اند که نقش آنها هدایت رفتار مکلف در جهت تحقق مقاصد شریعت است. بدین معنا، این مفاهیم در وهله نخست بیانگر سازوکارهایی هستند که شریعت برای تنظیم رفتار انسان و جلوگیری

از انحراف در نظر گرفته است. البته این امر مانع از آن نیست که بتوان آنها را در سطحی تحلیلی با سازوکارهای انگیزشی در روان‌شناسی مقایسه کرد. نظریه‌های انگیزش در روان‌شناسی عمدتاً رویکردی توصیفی و علی دارند و می‌کوشند توضیح دهند که چه عواملی رفتار انسان را برمی‌انگیزند یا مهار می‌کنند؛ در حالی که در فقه مقاصدی، مفاهیمی مانند «باعث» و «وازع» افزون بر این کارکرد توصیفی، در چارچوبی هنجاری و غایت‌مند قرار دارند و به تحقق مقاصد شریعت جهت می‌دهند. از این رو، مقایسه این دو حوزه نه به معنای یکسان‌انگاری آنها، بلکه صرفاً تلاشی برای روشن‌تر شدن سازوکارهای هدایت رفتار مکلف در نظام تشریع است. در این چارچوب، کارکرد نهایی باعث و وازع را در ارتباط با رفتار مکلف باید در راستای تحقق غایات اساسی شریعت، یعنی جلب مصالح و دفع مفسدات، تحلیل کرد؛ زیرا در اندیشه مقاصدی، مقاصد شریعت در نهایت به تحقق مصالح مخلوقات و خوشبختی و سعادت آنها در دنیا و آخرت بازمی‌گردد (امینی، ۱۳۹۹، ۱۶۱) و همه احکام را باید در پرتو این غایت تفسیر و تحلیل کرد.

فلسفه احکام به مثابه «باعث درونی» در اندیشه عزّ بن عبدالسلام

عزّ بن عبدالسلام در مقدمه غرض اصلی خود را از نگارش قواعد الأحکام، بیان فلسفه احکام و مصالح آنها معرفی می‌کند تا از رهگذر این آگاهی، در دل مکلفان باعثی درونی برای التزام به شریعت پدید آید. وی تصریح می‌کند: «مقصود از نگارش این کتاب، بیان مصالح عبادات، معاملات و سایر تصرفات بندگان است تا مردم در دستیابی به آنها بکوشند؛ و نیز بیان مقاصد و پیامد مخالفت‌ها، تا بندگان در پرهیز از آنها همت گمارند؛ زیرا سراسر شریعت چیزی جز مصالح نیست؛ یا در دفع مفسدات و یا در جلب مصالح، هرگاه شنیدی که خداوند می‌فرماید: «یا ایها الذین آمنوا»، در وصیتی که پس از این ندا می‌آید تأمل کن؛ که در آن جز خیری که به آن تشویق شده‌ای یا شری که از آن بازداشته شده‌ای - یا ترکیبی از این دو - نخواهی یافت» (عزّ، ۲۰۰۷، ۵/۱). این تصریح نشان می‌دهد که هدف عزّ از تألیف این اثر، صرفاً تبیین گزاره‌های فقهی یا صورت‌بندی قواعد اصولی نیست؛ بلکه وی می‌کوشد تا فلسفه احکام و نظام مصالح و مفسدات را بر مخاطب آشکار سازد، به گونه‌ای که معرفت به مقاصد شریعت به انگیزه‌های درونی و ایمانی - اخلاقی برای پابندی به احکام تبدیل شود. بدین ترتیب، هر حکم شرعی از منظر او واجد دو بُعد انگیزشی است: یا تشویق به مصلحتی که رغبت می‌آفریند، یا بازداشتن از مفسده‌ای که بیم و پرهیز ایجاد می‌کند - و در مواردی هر دو را توأمان دربرمی‌گیرد.

این رویکرد در تبیین پیوند میان جِبَلَت انسانی و فرامین شرعی، در مباحث اصولی پیش از وی نیز سابقه دارد؛ چنان‌که جوینی، با تفکیک میان موارد ناظر بر «استحاثات طبع» به معنای برانگیختگی طبیعی جهت نیل به مصلحت و موارد ناظر بر مداخله شرع از طریق وضع احکام، عملاً زیربنای نظری «باعث» را تبیین کرده است (جوینی، ۱۳۹۹، ۹۱۴، بند ۸۹۲). همچنین وی کارکرد عبادات را ایجاد «ملکه انقیاد» در نفس می‌داند که همچون یک وازع درونی، فرد را از فحشا و منکر بازمی‌دارد (جوینی، ۱۳۹۹، ۹۲۵ و ۹۰۵).

از این رو، قواعد الأحکام را می‌توان متنی تربیتی - مقاصدی دانست که در ساحت درونی، پیوند میان عقل، ایمان و شریعت را در قالب نظامی از انگیزش و بازدارندگی تبیین می‌کند. عزّ بن عبدالسلام با آشکار ساختن فلسفه احکام، می‌کوشد باعث‌های درونی همچون شوق، رجاء و محبت الهی را برانگیزاند و در کنار آن، وازع‌های درونی مانند خوف و خشیت را تقویت کند؛ به همین سبب در شجرة المعارف این تحلیل را به ساحت عقیده می‌برد و نشان می‌دهد که «وازع» و «باعث» ریشه در ایمان به اسماء و صفات الهی دارند. ایمان به اسمایی چون السميع، البصير، العليم و العادل، منشأ شکل‌گیری خشیت الهی و وجدان نظارتی

درونی است و به مثابه وازعی پایدار، انسان را از تجاوز به حدود الهی باز می‌دارد. در مقابل، ایمان به اسمایی چون الرحیم، الغفور و الودود، امید و محبت الهی را در دل انسان می‌پروراند و به صورت «باعث» درونی، او را به سوی طاعت و خیر سوق می‌دهد (عز، ۲۰۰۳، ۲۲-۴۲).

بدین سان، «وازع» و «باعث» در اندیشه عز بن عبدالسلام دو نیروی مکمل در ساختار معرفتی و اخلاقی انسان دین‌ورز به شمار می‌آیند؛ نیروهایی که پیوندی ژرف با ایمان الهی داشته و بنیان نظام اخلاقی - مقاصدی او را شکل می‌دهند. با این حال، وی آگاه است که این سطح از انگیزش برای پاسداری از نظم اجتماعی کافی نیست؛ از همین رو به وازع سلطانی - یعنی اقتدار مشروع سیاسی - نیز توجه می‌دهد و آن را مکمل نظام انگیزشی درونی می‌داند.

وازع سلطان و نقش آن در فقه مقاصدی

عز بن عبدالسلام بر این باور است که هرگاه نیروی بازدارنده دینی در میان مردم تضعیف شود، صیانت از شریعت و اجرای احکام، تنها از رهگذر اقتدار مشروع حکومت اسلامی امکان‌پذیر خواهد بود. در منظومه فقهی او که بر مبنای مقاصد شریعت سامان یافته است، رفتار مکلفان حاصل تعامل میان دو نیروی بنیادین است: نخست، نیروی محرک درونی یا «باعث» که فرد را به انجام تکالیف سوق می‌دهد؛ و دوم، نیروی بازدارنده یا «وازع» که او را از ارتکاب محرمات و ترک واجبات باز می‌دارد. این ساختار دوگانه، تعادلی پویا میان مصالح فردی و مصالح عمومی برقرار می‌سازد و بر تنوع سطوح الزام و انگیزش در نظام تکلیف تأکید می‌کند.

در این میان، «وازع سلطان» - یعنی نیروی بازدارنده برخاسته از اقتدار سیاسی مشروع - در اندیشه عز بن عبدالسلام جایگاهی محوری دارد (عز، ۱۹۹۶، ۲/۴۶۰)؛ زیرا هرگاه وازع دینی در جامعه رو به ضعف رود، نقش حکومت در تضمین اجرای احکام شرعی و پاسداری از حدود الهی برجسته‌تر می‌شود. از این منظر، حکومت شرعی صرفاً نهادی اجرایی نیست، بلکه یکی از ارکان تضمین مقاصد شریعت به شمار می‌آید.

از دیدگاه عز بن عبدالسلام، منظومه «باعث و وازع» زمانی کارآمد است که همه سطوح آن - از انگیزه‌های درونی تا ضمانت‌های بیرونی - به صورت هماهنگ عمل کنند. هرگاه باعث‌های درونی مانند ایمان، عقل و میل به کمال در هدایت رفتار ناکام بمانند و وازع‌های اخلاقی نیز تأثیر خود را از دست بدهند، در این مرحله «وازع سلطان» با اقتدار عادلانه وارد عمل می‌شود تا نظم، امنیت و مصالح اجتماعی را صیانت کند.

بر این مبنای نظریه «باعث و وازع» نزد عز بن عبدالسلام، دو ساحت مکمل را دربر می‌گیرد:

یکم) ساحت درونی: مبتنی بر معرفت به مصالح و مفاسد، و منشأ انگیزش ایمانی-اخلاقی؛

دوم) ساحت بیرونی: متکی بر قدرت مشروع سلطان عادل، به عنوان ضامن نظم، عدالت و اجرای شریعت.

این دو سطح، حلقه‌های به هم پیوسته یک نظام مقاصدی‌اند که بدون اجتماع آنها، تحقق کامل مقاصد شریعت میسر نخواهد بود.

این دیدگاه منحصر به عز بن عبدالسلام نیست، بلکه دیگر دانشمندان نیز بر آن تصریح کرده‌اند به عنوان نمونه ابن خلدون در تبیین نسبت میان دین و سلطنت بر همین معنا تأکید می‌کند و بر این نکته پای می‌فشارد که: هرگاه بازدارندگی دینی در مردم کاهش یابد، حفظ دین و اجرای احکام تنها با نیروی الزام‌آور حکومت شرعی ممکن خواهد بود (ابن خلدون، ۲۰۰۴، ۱/۳۹۲).

غزالی نیز در إحياء علوم الدین می‌نویسد: «الملك والدين توأمان؛ فالدين أصل والسلطان حارس وما لا حارس له فضائع»، «دین و سلطنت همزاد یکدیگرند: دین، بنیاد است و سلطان، نگهبان آن؛ و هر بنیانی که نگهبان نداشته باشد تباه خواهد شد» (غزالی، بی‌تا، ۲۶/۱). وی در جای دیگری نیز تصریح می‌کند: «السلطان به قوام الدین... وهو ظل الله في الأرض يأوى إليه كل مظلوم» (غزالی، بی‌تا، ۹۹/۴).

ابن حزم نیز در المحلّی بر همین معنا تأکید می‌کند و می‌نویسد: «إنما السلطان منفذٌ للواجب على من امتنع»، «سلطان، در حقیقت، مجری انجام واجبات بر کسانی است که از انجام آن سر باز می‌زنند» (ابن حزم، ۱۴۳۷، ۲۰۶/۱۱)؛ و در موضعی دیگر می‌گوید: «الحاكم منفذٌ بقوة سلطانه كل ما أمر الله تعالى»، «حاکم، با تکیه بر قدرت حاکمیت خویش، هر آنچه را خداوند متعال فرمان داده است به اجرا درمی‌آورد» (ابن حزم، ۱۴۳۷، ۱۸۷/۹). این تصریحات نشان می‌دهد که در سنت فقهی اسلامی، نقش سلطان صرفاً سیاسی نیست، بلکه نقشی «وازعی» دارد و بقای نظام دینی و اجتماعی بر آن استوار است.

بر این اساس، در اندیشه مقاصدی، نظم اجتماعی مطلوب تنها زمانی تحقق می‌یابد که باعث و وازع، هم در سطح فردی (ایمان و طبع) و هم در سطح سیاسی (حکومت و اقتدار مشروع)، به صورت مکمل و هماهنگ به کار گرفته شوند. این هماهنگی، منطق درونی فقه مقاصدی است که شریعت را برای تحقق مصالح امت طراحی کرده است. از همین رو، «وازع سلطان» زمانی به صحنه می‌آید که دیگر سطوح بازدارنده دچار ضعف یا اختلال شده‌اند؛ و در این وضعیت، سلطان عادل نه فقط مجری حدود، بلکه بخشی جدایی‌ناپذیر از منطق درونی تشریع و اجتهاد مقاصدی به‌شمار می‌رود.

از این زاویه، کارکرد «وازع سلطان» را می‌توان از حیث کارکرد اجتماعی با برخی نظریه‌های حقوقی معاصر نیز هم‌افق دانست. به‌عنوان نمونه، کاتوزیان در مبانی علم حقوق تأکید می‌کند که بدون نیروی الزام‌آور حکومت، قواعد حقوقی به مفاهیمی انتزاعی و بی‌اثر فروکاسته می‌شوند (کاتوزیان، ۱۳۸۶، ۱۷۳). این نگرش، در سطح کارکرد، با مفهوم «وازع السلطان» در اندیشه عزّ هم‌سویی دارد؛ زیرا هر دو اقتدار مشروع را ضامن تحقق مصالح عمومی و اجرای قواعد می‌دانند.

نقش وازع طبیعی در مقاصد شریعت

در منظومه مقاصدی عزّ بن عبدالسلام، تحقق تکالیف شرعی مبتنی بر وجود نوعی «وازع» است؛ نیرویی که از تضییع مصالح و ارتکاب مفاسد جلوگیری می‌کند. او عدالت را شرط هر نوع ولایت می‌داند؛ زیرا عدالت، خود نوعی وازع اخلاقی و شرعی است. با این حال، در برخی موارد - مانند ولایت بر نکاح - وجود «وازع طبیعی» را کافی می‌شمارد و شرط عدالت را منتفی می‌بیند؛ زیرا طبیعت انسانی ولیّ را به رعایت مصلحت مولیّ علیه وامی‌دارد (عزّ بن عبدالسلام، ۲۰۰۷، ۱۵۹/۲).

این تمایز میان وازع طبیعی و وازع شرعی در تحلیل مصادیق فقهی دیگر نیز مشهود است. از جمله، پذیرش اقرار در دادگاه شرعی مبتنی بر وجود وازع درونی است؛ چراکه طبیعت انسان، او را از اقرار زیان‌بار در امور مربوط به نفس، مال و ناموس باز می‌دارد؛ اما در باب شهادت، عدالت شرط است؛ زیرا فاسق از وازع طبیعی بازدارنده برخوردار نیست. بنابراین عدالت، نقش وازع را ایفا می‌کند. به همین قیاس، اقرار برده در موارد منجر به حدود یا قصاص پذیرفته شده می‌شود؛ زیرا طبع او، وی را از نسبت دادن امری به مولایش که ممکن است به قتل یا مجازات منتهی شود باز می‌دارد (عزّ بن عبدالسلام، ۲۰۰۷، ۱۰۹/۱-۱۱۰). عزّ همچنین در باب شهادت بر زنا که به رجم یا قتل می‌انجامد، بر ضمان شاهد تأکید می‌کند؛ زیرا شهادت، باعث تحریک و برانگیختن حاکم و ولیّ دم می‌شود و پیوند ظریف میان «باعث» و «وازع» را آشکار می‌سازد. وی حتی تصریح می‌کند که در برخی موارد، وازع

طبیعی از وازع شرعی تأثیرگذارتر است (عز بن عبدالسلام، ۲۰۰۷، ۲۶۶/۲). بر این اساس وازع طبیعی در بخش قابل ملاحظه‌ای از اجتهادات فقهی تجلی پیدا کرده است و در برخی موارد بر وازع شرعی غلبه داشته است.

در یک جمع‌بندی نظریه مقاصدی باعث و وازع عز بن عبدالسلام را می‌توان چنین بیان کرد: وی با پیوند دادن سه ساحت درونی (ایمان و معرفت)، اجتماعی - سیاسی (سلطان و عدالت) و طبیعی (غرایز و طبع انسانی)، منظومه‌ای جامع از «باعث» و «وازع» بنا نموده است. این منظومه، هم در سطح فردی کارکرد تربیتی و اخلاقی می‌یابد - از طریق تقویت خوف، تقوا و خودمهارگری - و هم در سطح جمعی و نهادی، به واسطه اقتدار مشروع سیاسی و برقراری عدالت اجتماعی، ضامن پاسداری از مصالح عمومی و سامان دادن به حیات اجتماعی می‌شود. بدین ترتیب، ساختار تشریع در نگاه او، شبکه‌ای هماهنگ از انگیزش‌ها و بازدارندگی‌هاست که غایت نهایی آن، تحقق مصالح امت و صیانت از نظام دینی و مدنی است.

تجلی مبنای «وازع» و «باعث» در اندیشه شاطبی

شاطبی در چارچوب نظام مقاصدی خود، با نگاهی ژرف به نسبت میان گرایش‌های فطری انسان (باعث‌های طبیعی) و اهداف شریعت می‌پردازد و آنها را در قالب «مقاصد اصلی و تبعی» تحلیل می‌کند. به نظر او، حکمت الهی اقتضا کرده است که استمرار و قوام دین و دنیا، وابسته به محرک‌هایی باشد که از درون انسان برمی‌خیزد و او را به تأمین نیازهای خود و دیگران وای می‌دارد. وی در موافقات تصریح می‌کند: «حِكْمَةُ الْحَكِيمِ الْخَبِيرِ حَكَمَتْ أَنْ قِيَامَ الدِّينِ وَالْدُّنْيَا إِنَّمَا يَصْلُحُ وَيَسْتَمِرُّ بِدَوَاعٍ مِنْ قَبْلِ الْإِنْسَانِ تَحْمِلُهُ عَلَى اكْتِسَابِ مَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ هُوَ وَغَيْرُهُ، فَخَلَقَ لَهُ شَهْوَةَ الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ... وَشَهْوَةَ النِّسَاءِ... وَالْاِسْتِضْرَارَ بِالْحَرِّ وَالْبَرْدِ... ثُمَّ خَلَقَ الْجَنَّةَ وَالنَّارَ...»، «حکمت خدای حکیم و خبیر اقتضا کرده است که قوام دین و دنیا تنها به وسیله انگیزه‌هایی پدید آید که از جانب خود انسان برمی‌خیزد و او را بر آن می‌دارد تا آنچه را برای خویش و دیگران نیاز دارد به دست آورد. از این رو، خداوند در وجود او شهوت خوردن و آشامیدن... و میل به زنان... و احساس رنج در برابر سرما و گرما... را قرار داد؛ سپس بهشت و دوزخ را آفرید (شاطبی، ۲۰۱۷، ۴۱۴/۳). شاطبی نظریه مقاصدی وازع و باعث را در چارچوب قواعد ناظر بر پیوند بین قواعد اصلی و تبعی و نیز قاعده تدرج تبیین می‌کند.

مقاصد تبعی و پیوند آن با مقاصد اصلی

شاطبی با طرح مقاصد تبعی، سازوکار پیوند میان انگیزه‌های طبیعی انسان و مقاصد اصلی شریعت را تبیین می‌کند و آن را در قالب رویکردی تربیتی و انسان‌شناسانه صورت‌بندی می‌نماید. او مقاصد تبعی را به‌صراحت در امتداد نیازها و گرایش‌های فطری انسان تعریف می‌کند و آنها را در خدمت تحقق مقاصد اصلی شریعت می‌داند. او می‌نویسد: «وَأَمَّا الْمَقَاصِدُ التَّابِعَةُ فَهِيَ الَّتِي رُوِيَ فِيهَا حَظُّ الْمَكْلَفِ، فَمِنْ جِهَتِهَا يَحْصُلُ لَهُ مُقْتَضَى مَا جُبِلَ عَلَيْهِ مِنْ نَيْلِ الشَّهَوَاتِ وَالِاسْتِمْتَاعِ بِالْمُبَاحَاتِ، وَسَدِّ الْخَلَّاتِ»، «مقاصد تبعی، اهدافی هستند که در آنها سهم مکلف لحاظ شده است؛ از این جهت، نیازهای فطری او از قبیل تحقق شهوت‌ها، بهره‌مندی از امور مباح و پر کردن خلأها و نیازهای طبیعی حاصل می‌شود» (شاطبی، ۲۰۱۷، ۴۱۵/۳).

این بیان نشان می‌دهد که مقاصد تبعی نه تنها با انگیزه‌ها و گرایش‌های طبیعی انسان پیوند دارند، بلکه در خدمت تکمیل و تحقق مقاصد اصلی شریعت قرار می‌گیرند و نقش عامل انگیزشی و تربیتی را در امتثال احکام الهی ایفا می‌کنند. به عبارت دیگر، این مقاصد، پل میان انگیزه‌های درونی انسان و اهداف کلان شریعت هستند و فهم صحیح شریعت بدون لحاظ آنها ناقص خواهد بود.

شاطبی تأکید می‌کند که اگر خداوند می‌خواست، می‌توانست مکلف را - بدون توجه به این انگیزه‌ها و گرایش‌های طبیعی - مأمور به اجرای احکام شرعی کند؛ اما از سر حکمت و رحمت، همین انگیزه‌ها را وسیله‌ای برای تحقق اهداف والای شریعت قرار داد: «وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَكُلِّفَ بِهَا مَعَ الْإِعْرَاضِ عَنِ الْحُظُوظِ؛ وَلَكِنَّهُ أَمَّنَ عَلَى عِبَادِهِ بِمَا جَعَلَهُ وَسِيلَةً إِلَى مَا أَرَادَهُ مِنْ عِمَارَةِ الدُّنْيَا لِلْآخِرَةِ»، «اگر خدا می‌خواست، می‌توانست مکلف را به انجام آن [مقاصد تابعه] مأمور کند، در حالی که از گرایش‌ها و لذات طبیعی صرف‌نظر شود؛ اما او به بندگانش منت نهاد و آنها را وسیله‌ای قرار داد برای آنچه اراده کرده بود از آباد کردن دنیا برای آخرت (شاطبی، ۲۰۱۷، ۳/۴۱۵).

این نکته بیانگر دو جنبه مهم است:

یکم) مبنای مشروعیت بخشی به گرایش‌های طبیعی، که نشانه رحمت و امتنان الهی است.

دوم) کارکرد تربیتی و انگیزشی؛ زیرا این انگیزه‌ها زمینه امتثال احکام را فراهم می‌کنند و مکلف را به تعامل فعال با شریعت وادار می‌سازند.

به این ترتیب، مقاصد تبعی نه تنها خادم مقاصد اصلی شریعت‌اند، بلکه حلقه‌ای اساسی در تحقق توازن و هماهنگی میان رغبات طبیعی و الزام‌های شرعی محسوب می‌شوند. از این منظر، شاطبی برخلاف عز بن عبدالسلام که بر نقش بیرونی و اجتماعی وازع‌ها تأکید داشت، باعث و وازع را به قلمرو انگیزش و تربیت فردی توسعه می‌دهد و آنها را مبنایی برای تحلیل کارکرد عبادات و عادات قرار می‌دهد.

قاعده تدرج در شریعت

قاعده «التدرج فی التشریع و مراعاة الأحوال» در اندیشه‌ی شاطبی، از قواعد کلان مقاصدی محسوب می‌شود و پیوندی مستقیم با مبنای انسان‌شناسانه و تربیتی شریعت دارد. براساس این قاعده، شارع حکیم با توجه به ظرفیت‌های نفوس انسانی، احکام را به صورت تدریجی و با لحاظ تفاوت‌های زمانی، روانی و شرایط مخاطب نازل می‌کند. این روند موجب انس گرفتن تدریجی نفس مکلف با تکالیف، تقویت نیروهای وازع (بازدارنده) و باعث (برانگیزاننده) و تثبیت امتثال دینی می‌شود. بنابراین، مقاصد تابعه و قواعد کلان مقاصدی در اندیشه شاطبی، همبستگی عمیق میان انگیزه‌های طبیعی و اهداف والای شریعت را آشکار می‌سازند و پایه‌ای برای تحلیل جامع عملکرد عبادات و احکام فراهم می‌آورند (شاطبی، ۲۰۱۷، ۳/۲۱۳-۲۱۴).

این قاعده بیان می‌کند که شارع، در وضع و ابلاغ احکام، ظرفیت‌های تدریجی نفوس انسانی و تفاوت درجات آنها در ادراک و پذیرش تکالیف را لحاظ کرده است. شاطبی توضیح می‌دهد که مکلفان از نظر توانایی پابندی به احکام و استمرار در آنها متفاوت‌اند و بنابراین شارع حکیم احکام را به گونه‌ای نازل کرده است که هیچ‌کس در اثر آن به مشقت ملال‌آور یا اختلال در عادات روزمره خود که موجب صلاح دنیاست، گرفتار نشود: «فَلِهَذَا الْمَعْنَى بَعِيْنَهُ وَضِعَتِ الْعَمَلِيَّاتُ عَلَى وَجْهِ لَا تُخْرِجُ الْمُكَلَّفَ إِلَى مَشَقَّةٍ يَمَلُّ بِسَبَبِهَا، أَوْ إِلَى تَعْطِيلِ عَادَاتِهِ الَّتِي يَقُومُ بِهَا صَلاَحُ دُنْيَاهُ، وَيَتَوَسَّعُ بِسَبَبِهَا فِي نَيْلِ حُظُوظِهِ»، «به همین دلیل، احکام و فعالیت‌ها به گونه‌ای وضع شده‌اند که مکلف را به مشقتی که موجب ملال و خستگی او شود، گرفتار نکنند و همچنین عادات و روال‌های طبیعی او که برای صلاح دنیای او ضرورت دارند، مختل نشوند، و در عین حال به او امکان داده شود تا از بهره‌ها و مواهب طبیعی خود برخوردار گردد» (شاطبی، ۲۰۱۷، ۳/۲۱۲).

براساس قاعده تدرج، احکام شریعت نه یکباره و مطلق، بلکه تدریجی و مطابق با توان و ظرفیت مکلفان نازل شده‌اند. شاطبی این موضوع را با نقل روایتی از عمر بن عبدالعزیز و پسرش عبدالملک روشن می‌کند. هنگامی که عبدالملک از پدر

می‌پرسد چرا در اجرای حق شتاب نمی‌ورزد، عمر پاسخ می‌دهد که خمر در قرآن ابتدا نکوهش شد و سپس تحریم گردید؛ زیرا بیم آن می‌رود که اگر حق یک‌باره عرضه شود، مردم آن را یکجا رد کنند و فتنه‌ای پدید آید: «لَا تَعْجَلْ يَا بَنِيَّ، فَإِنَّ اللَّهَ ذَمَّ الْخَمْرَ فِي الْقُرْآنِ مَرَّتَيْنِ، وَحَرَمَهَا فِي الثَّالِثَةِ وَإِنِّي أَخَافُ أَنْ أَحْمِلَ الْحَقَّ عَلَى النَّاسِ جُمْلَةً فَيَدْفَعُوهُ جُمْلَةً، وَيَكُونُ مِنْ ذَا فِتْنَةٍ» (شاطبی، ۲۰۱۷، ۳/۲۱۳)

این رویکرد نشان می‌دهد که روند تدریج در تشریع، علاوه بر رعایت مصلحت اجرایی، با اصول تربیتی شاطبی نیز هماهنگ است؛ زیرا نزول تدریجی احکام موجب انس مکلفان با شریعت می‌شود؛ بدین معنا که هر حکم جدید هنگامی نازل می‌شود که حکم پیشین به عادت برای آنان بدل شده و نفس را آماده پذیرش تکالیف بعدی کرده است. این فرآیند را می‌توان با تحلیل تربیتی ابن قیم درباره دشواری بریدن دفعی نفس از عادات و مألوفات دانست؛ چراکه به باور او، بریدن یک‌باره نفس از عادات از سخت‌ترین امور است؛ لذا حکمت شارع با اعطای بخشی از مرادات نفس در مراحل اولیه، گذار تدریجی به سوی ترک کامل محرّمات را تسهیل می‌کند: «فَأُعْطِيَ بَعْضَ الشَّيْءِ لِيَسْهَلَ عَلَيْهَا تَرْكُ الْبَاقِي» (ابن قیم، بی‌تا، ۱۶۵/۲). بر این اساس، تدریج در تشریع نزد شاطبی نه صرفاً یک ضرورت اجرایی، بلکه سازوکار تربیت روانی برای توازن‌یابی میان باعث و وازع از طریق مدیریت تمایلات طبیعی است.

تکامل مفهومی باعث و وازع در منظومه فکری شاطبی

در منظومه فکری شاطبی، مفهوم «وازع» تنها به‌مثابه نیرویی بازدارنده از ترک تکلیف فهم نمی‌شود، بلکه نیرویی درونی، پایدار و معنوی است که افزون بر بازداشتن انسان از سستی و انقطاع، زمینه استمرار، ارتقا و معنابخشی به عمل عبادی را فراهم می‌سازد. یعنی نزد شاطبی وازع مفهومی فراتر از بازدارندگی را دارد، همچنان‌که در هراس عام مجازات به نسبت دیگران معنی باعث را پیدا می‌کرد.

شاطبی تصریح می‌کند که وازع باید یا از مشقت تکلیف نیرومندتر باشد، یا دست‌کم چنان عمل کند که با ایجاد محبت و لذت معنوی، سختی عمل را برای مکلف سبک و قابل‌تحمل گرداند. بدین معنا، وازع نه فقط مانع خستگی و ملالت است، بلکه به عمل عبادی نورانیت، آرامش درونی و انگیزه تداومی می‌بخشد و از تأثیر عوامل مزاحم بر دین‌ورزی پیشگیری می‌کند. از این منظر، حدیث «أَرِحْنَا بِهَا يَا بَلَالُ» (عظیم آبادی، ۲۰۰۱، ۸/۳۰۹) تأییدی روشن بر قرائت معنوی شاطبی از عبادت به‌مثابه «راحة للروح» است (شاطبی، ۲۰۱۷، ۳/۳۲۶).

این نگرش، در عین تمایز با قرائت اجتماعی-اجرایی عزّ بن عبدالسلام، به‌گونه‌ای آشکار از مبانی معنوی او تأثیر پذیرفته است. عزّ بن عبدالسلام باعث و وازع را در چارچوب ایمان به اسمای الهی و باور به حکمت خداوند تفسیر می‌کرد و آنها را نیروهای درونی هدایت‌کننده انسان می‌دانست. شاطبی با حفظ این مبانی و ادغام آنها در دستگاه مقاصدی خویش، نقش این دو نیرو را در پویایی، تداوم و اثرگذاری شریعت بسط می‌دهد و از آنها به‌منزله یکی از ستون‌های فهم مقاصد یاد می‌کند.

بر این اساس، «باعث» و «وازع» در اندیشه شاطبی صرفاً ابزارهای تربیت اجتماعی نیستند، بلکه ارکان شکل‌دهنده فرایند تدبیر و التزام دینی فرد به‌شمار می‌آیند. باعث‌های معنوی اگر بی‌همراهی وازع رها شوند، به افراط‌گرایی و اختلال در نظم تکالیف می‌انجامند؛ و وازع‌ها اگر بی‌باعث باقی بمانند، تنها کارکردی حداقلی و بازدارنده خواهند داشت و توانایی برانگیختن حرکت مثبت در دین‌ورزی را از دست می‌دهند. از نظر شاطبی، جمع و توازن میان این دو عنصر شرط اساسی تحقق اعتدال دینی و هماهنگی میان مقاصد فردی و مصالح اجتماعی شریعت است (شاطبی، ۲۰۱۷، ۳/۲۱۴-۲۱۸).

بدین ترتیب، باعث و وازع در دستگاه مقاصدی شاطبی، نیروهایی فعال، محبت‌محور و حکمت‌مدارند که در جان مکلف ریشه می‌دانند و عمل دینی را در مسیر شریعت استوار، جذاب و پایدار می‌سازند؛ و از همین‌رو، نقش آنها تنها توصیفی-اخلاقی نیست، بلکه پشتوانه نظری تبیین اعتدال، تداوم و جاذبه احکام شرعی در نظام مقاصدی شاطبی به‌شمار می‌آید.

نتیجه‌گیری

- ۱- بررسی تطبیقی اندیشه‌های عزّ بن عبدالسلام و شاطبی نشان می‌دهد که مفاهیم «باعث» و «وازع» در سنت اسلامی فراتر از حوزه اخلاق فردی، به مرتبه‌ای ساختاری در دستگاه فقهی و مقاصدی ارتقا یافته‌اند.
- ۲- عزّ بن عبدالسلام باعث و وازع را در چارچوب شبکه‌ای اجتماعی - حقوقی تبیین می‌کند؛ شبکه‌ای متشکل از وازع‌های دینی، طبیعی و سلطانی که تنها از طریق تعامل میان آنها، نظم اجتماعی و اجرای شریعت تضمین می‌شود. در نگاه او، اقتدار مشروع سلطان، در کنار ایمان و وجدان فردی، رکن بنیادین تحقق مقاصد کلان شریعت - یعنی جلب مصالح عمومی و دفع مفاسد اجتماعی - است.
- ۳- شاطبی با گسترش این مفاهیم از ساحت اجتماعی به عرصه تربیتی و روان‌شناختی، با تحلیل گرایش‌های فطری و عواطف انسانی مانند خوف، رجاء و محبت، نقش باعث‌ها و وازع‌ها را در فرآیند تدریجی تشریع و امثال عبادات برجسته می‌سازد. او نشان می‌دهد که شارع حکیم، بر پایه فطرت جبلی انسان، این نیروها را در ساختار تدریجی احکام قرار می‌دهد تا هم انس و الفت نفس با تکلیف فراهم شود و هم از افراط و تفریط در دین‌ورزی جلوگیری گردد.
- ۴- از بررسی‌های تطبیقی میان دو اصطلاح مقاصدی باعث و وازع چنین به‌دست آمد که با مفهوم انگیزش در روان‌شناسی - اعم از مفهوم بیرونی و درونی - تطابق معنایی دارد.
- ۵- رویکرد عزّ بن عبدالسلام عمدتاً بر ضمانت‌های بیرونی و عینی (حکومت و قانون) و رویکرد شاطبی بر پرورش درونی و تدریجی (تربیت نفس و روان‌شناسی دینی) مبتنی است، هر دو در یک اصل بنیادین مشترکند: شریعت بدون هماهنگی میان نیروی محرک (باعث) و نیروی بازدارنده (وازع)، کارآمد نخواهد بود. این هماهنگی، نه‌تنها شرط تحقق مصالح و دفع مفاسد است، بلکه راز پایداری تجربه دینی و استمرار نظم اجتماعی نیز به‌شمار می‌آید.
- ۶- نظریه باعث و وازع، از این منظر، ظرفیت دارد تا به‌مثابه پل ارتباطی میان سنت مقاصدی و دانش‌های معاصر - همچون روان‌شناسی انگیزش و نظریه‌های حقوق عمومی - عمل کند و افق‌های جدیدی در تبیین سازوکارهای انگیزشی و بازدارنده رفتار انسانی بگشاید. در نهایت، شریعت به‌مثابه نظامی حکیمانه، جامع و کارآمد برای تنظیم حیات فردی و اجتماعی در جهان معاصر بازخوانی می‌شود.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

سپاسگزاری

در پایان از زحمات و مساعدت های همکاران دو فصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب کمال تشکر و سپاسگزاری را داریم.

منابع

قرآن مجید.

آمدی، علی بن محمد (۲۰۰۳م). الإحكام فی اصول الأحكام. چاپ اول. ریاض: دار الصمیعی للنشر و التوزیع.

ابن حزم ابو محمد علی بن احمد (۱۳۴۷هـ ق). المحلی بالآثار. دمشق: إدارة الطباع المنیریة .

ابن خلدون، عبدالرحمن (۲۰۰۴م). مقدمة ابن خلدون. چاپ اول. دمشق: دار یعروب.

ابن عاشور، محمد طاهر، (۲۰۰۴م). مقاصد الشریعة الاسلامیة، تحقیق محمد الحبیب ابن الخوجة، وزارت اوقاف دولت قطر.

ابن فارس، ابوالحسن احمد (۱۹۷۹م). مقایس اللغة، ۶ مجلد. دار الفكر للطباعة و النشر .

ابن قیم جوزیة، شمس الدین ابو عبدالله، (بی تا). اعلام الموقعین، بیروت: دار الجیل.

امینی، محمد آزاد، (۱۳۹۹) امنیت اقتصادی از دیدگاه مقاصد شریعت، کردستان، دو فصلنامه تخصصی مطالعات فقه و اصول، سال سوم

شماره دوم.

بوشیخی، شاهد (۱۹۹۵م). مصطلحات نقدیة و بلاغیة. چاپ دوم. دمشق: دار القلم للنشر والتوزیع.

جوینی، امام الحرمین، ابوالمعالی عبدالملک بن عبدالله، (۱۳۹۹هـ). البرهان فی اصول الفقه، تحقیق عبدالعظیم الدیب، کلیة الشریعة، جامعة

کویت.

خداپناهی، محمد کریم (۱۳۹۰ ش). انگیزش و هیجان. چاپ ۱۳. تهران: سازمان مطالعه و تدوین علوم انسانی دانشگاهها (سمت) .

رازی، فخرالدین محمد بن عمر، (۲۰۰۴م). التفسیر الکبیر او مفاتیح الغیب، بیروت: دار الکتب العلمیة.

راغب اصفهانی (۱۴۲۷ هـ ق) مفردات الفاظ القرآن. قم: منشورات طلیعة النور.

ریو، جان مارشال (۱۳۹۳ هـ ش) انگیزش و هیجان. ترجمه: یحیی سیدمحمدی. چاپ دوازدهم. هرا: نشر روان.

زبیدی، سید محمد مرتضی الحسینی (۲۰۰۱م) تاج العروس من جواهر القاموس تحقیق: دکتر ضاحی عبدالباقی. ۴۰ مجلد. چاپ اول. کویت:

مؤسسة الكويت للتقدم العلمی.

شاطبی، ابراهیم بن موسی، ابواسحاق (۲۰۱۷م). الموافقات. چاپ اول. مغرب: منشورات البشیر بنعطیة.

شجاعی، ابراهیم، و غروی، محمد (۱۳۹۷ هـ ش). انگیزش و هیجان، نظریه های روان شناختی و دینی. تهران: سمت.

غزالی، محمد (بی تا). احیاء علوم الدین. ۴ مجلد. بیروت: دار المعرفة.

عزالدین، عبدالعزیز بن عبدالسلام (۲۰۰۷م) القواعد الکبری. چاپ دوم. دمشق: دار القلم.

- عزالدين، عبدالعزيز بن عبدالسلام (۲۰۰۳م) شجرة المعارف والأحوال. بيروت: دار الكتب العلمية.
- عزالدين، عبدالعزيز بن عبدالسلام (۱۹۹۶م) تفسير العز، تحقيق عبدالله بن ابراهيم الوهبي، بيروت: دار ابن حزم.
- عظيم آبادي، ابو طيب محمد شمس الدين، (۲۰۰۱م) عون المعبود شرح سنن ابي داود، ۸ مجلد، قاهره، دار الحديث.
- غزالي، ابو حامد (بی تا). المستصفی. ۲ مجلد. تحقيق احمد زکی حماد. سعودیه: رياض، دار الميمان للنشر و التوزيع.
- قرافي، ابو العباس شهاب الدين، (بی تا) الفروق، عالم الكتب.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۴ هـ.ش). مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران. چاپ ۷۹. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- کریمی و همکاران (۱۴۰۲ هـ.ش). نظریه خودتعیینگری؛ از تاریخچه تا کاربرد، مجله مطالعات روان شناسی و علوم تربیتی. دوره ۹. شماره ۳، پاییز ۱۴۰۲.

References

Holly Quran

- Āmidī, 'AM. (2003). *al-Iḥkām fī Uṣūl al-Aḥkām*. Riyadh: Dār al-Ṣumay'ī lil-Nashr wa-al-Tawzī'. [In Arabic]
- Ibn Ḥazm, M' A. (1928). *al-Muḥallā bil-Āthār*. Damascus: Idārat al-Ṭibā' al-Munīriyyat. [In Arabic]
- Ibn Khaldūn, 'AR. (2004). *Muqaddimat Ibn Khaldūn*. Damascus: Dār Ya'rub. [In Arabic]
- Ibn 'Āshūr, MṬ. (2004). *Maqāsid al-Sharī'at al-Islāmiyyat*. Edited by: Muḥammad al-Ḥabīb Ibn al-Khūjah. Qatar: Wizārat al-Awqāf. [In Arabic]
- Ibn Fāris, AḤA. (1979). *Maqāyīs al-Lughat*. Dār al-Fikr lil-Ṭibā'at wa al-Nashr. [In Arabic]
- Ibn Qayyim al-Jawziyyat, SH. (n.d.). *I'lām al-Muwaqqi'in*. Beirut: Dār al-Jīl. [In Arabic]
- Amini, MA. (2020). "Economic security from the perspective of the purposes of Sharia". *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*. 3(2): 184-158. [In Persian]
- Būshīkhī, SH. (1995). *Muṣṭalahāt Naqdīyyat wa Balāghīyyat*. 2nd ed. Damascus: Dār al-Qalam lil-Nashr wa-al-Tawzī'. [In Arabic]
- Juwaynī, AM' A. (1978). *al-Burhān fī Uṣūl al-Fiqh*. Edited by: 'Abd al-'Azīm al-Dabīb. Kuwait: Kullīyyat al-Sharī'at, Jāmi'at al-Kuwayt. [In Arabic]
- Khudāpanāhī, MK. (2011). *Motivation and Emotion*. 13th ed. Tehran: Samt. [In Persian]
- Rāzī, FM. (2004). *al-Tafsīr al-Kabīr aw Mafātīḥ al-Ghayb*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyat. [In Arabic]
- Rāghib Iṣfahānī. (2006). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*. Qum: Manshūrāt Ṭalī'at al-Nūr. [In Arabic]
- Reene, JM. (2014). *Understanding Motination and Emotion*. Translated by: Yahyā Sayyid Muḥammadī. 12th ed. Tehran: Rawān. [In Persian]
- Zabīdī, SM. (2001). *Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs*. Edited by: Dāḥī 'Abd al-Bāqī. Kuwait: al-Kuwayt lil-Taḳaddum al-'Ilmī. [In Arabic]
- Shāṭibī, I. (2017). *al-Muwāfiqāt*. Morocco: Manshūrāt al-Bashīr Bin'Atīyyat. [In Arabic]
- Shujā'ī, I, & Gharawī, M. (2018). *Motivation and Emotion: Psychological and Religious Theories*. Tehran: Samt. [In Persian]
- Ghazzālī, M. (n.d.). *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn*. Beirut: Dār al-Ma'rifat. [In Arabic]
- 'Izz al-Dīn, 'A' A. (2007). *al-Qawā'id al-Kubrā*. 2nd ed. Damascus: Dār al-Qalam. [In Arabic]
- 'Izz al-Dīn, 'A' A. (2003). *Shajarat al-Ma'ārif wa al-Aḥwāl*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyat. [In Arabic]

- ‘Izz al-Dīn, ‘A‘A. (1996). Tafsīr al-‘Izz. Edited by: ‘Abd Allāh ibn Ibrāhīm al-Wahbī. Beirut: Dār Ibn Ḥazm. [In Arabic]
- ‘Aẓīm Ābādī, AMSH. (2001). ‘Awn al-Ma‘būd Sharḥ Sunan Abī Dāwūd. Cairo: Dār al-Ḥadīth.
- Ghazzālī, AḤ. (n.d.). al-Mustaṣfā. Edited by: Aḥmad Zakī Ḥammād. Riyadh: Dār al-Mīmān lil-Nashr wa-al-Tawzī‘. [In Arabic]
- Qarāfī, A‘AS. (n.d.). al-Furūq. Np: ‘Ālam al-Kutub. [In Arabic]
- Kātūzīyān, N. (1995). Muqaddamih ‘Ilm Ḥuqūq wa Muṭāla‘ih dar Nizām Ḥuqūqī Īrān. 79th ed. Tehran: Shirkat Sahāmī Intishār. [In Persian]
- Karīmī, et al. (2023). " Self-Determination Theory; From History to Application (A Scientific Review Research)". *Studies of Psychology and Educational Sciences*. 9(3): 306-317. [In Persian]